

סימן יט

הערות בענייני אבלות במועד

פתיחה

הסימן הבא יעסוק בכמה ענייני אבלות במועד: איסור הספד שלושים יום קודם הרגל, הגדרת הספד לעניין זה, והספד על ידי האבל עצמו בהלוויה הנערכת בחול המועד.

א. איסור המספד קודם הרגל וגדריו

איסור המספד קודם הרגל

נאמר במשנה (ה' ע"א): "לא יעורר אדם על מתו ולא יספידנו קודם לרגל שלושים יום", ע"כ. ובגמרא נאמר: "מאי לא יערער על מתו? אמר רב: כד הדר ספדנא במערבא, אמרי: יבכון עמיה כל מרירי ליבא", ע"כ. ועוד נאמר בגמרא (שם): "מאי שנא שלושים יום? אמר רב כהנא אמר רב יהודה אמר רב: מעשה באדם אחד שכינס מעות לעלות לרגל ובא ספדן ועמד על פתח ביתו ונטלתן אשתו ונתנתן לו, ונמנע ולא עלה. באותה שעה אמרו: לא יעורר על מתו ולא יספידנו קודם לרגל שלושים יום. ושמואל אמר: לפי שאין המת משתכח מן הלב שלושים יום. מאי בינייהו? איכא בינייהו דקעביד בחנם", ע"כ. וייתכן שהסיבה שרב לא הסכים עם שמואל היא שאזיל לשיטתו שאין המת משתכח מן הלב אלא לאחר שנים עשר חודש (ברכות נה ע"ב).

בירושלמי נאמר שהאיסור הוא רק במת ישן אך כמה ראשונים לא פירשו

כן

ובירושלמי (פ"א ה"ה) נאמר: "ולא יעורר על מתו. אי זהו העירור, מזכירתו בין המתים. ולא יספידנו. אי זה הוא הספד, שהוא עושה לו הספד בפני עצמו. הדא

תנג

דאת אמר בישן, אבל בחדש מותר¹. אי זהו חדש ואי זהו ישן? חדש בתוך שלשים יום, ישן לאחר שלשים יום, ע"כ. ונראה שסברת ההיתר להספיד מת חדש היא שההספד אינו מרבה את הצער, דעיקר הצער הוא מהמיתה, ואדרבה, ההספד עשוי לסייע לאבלים לבטא את אבלם ולהביע את צערם. ונזכרה סברה זו בתוס' (ח' ע"ב ד"ה דקא). ואולם רש"י כת"י כתב וז"ל: "ולא יערער – לא ישכור ספדן לערער על מתו שמת זה ימים רבים לחזר על קרובו... לא יספדנו – לא ישכור על מתו שמת לו עכשיו", עכ"ל. וכן כתב הר"י מלוניל (פיהמ"ש פ"א מ"ה²). וכן כתב רבינו ירוחם (נכ"ח ח"ג, רלו ע"ב) וז"ל: "ולא יספידנו קודם לרגל שלשים יום, פירוש: לא ישכור ספדן על מתו שמת לו עכשיו", עכ"ל. ולא מובן מדוע חרגו מדברי הירושלמי שהעמיד את איסור העירור וההספד רק במת ישן. וביותר יש להקשות לכאורה על רבינו ירוחם שמביא את דברי הירושלמי שורות ספורות לאחר הציטוט הנ"ל³.

ראשונים אחרים נקטו כפירוש הירושלמי

וראשונים אחרים סברו וקיבלו את דברי הירושלמי, וביניהם הרמב"ם (הל' אבל פ"א ה"ו⁴), הראב"ה (סי' תתטו) והרא"ש (פ"א סי' יג). ובמנהגי מהר"ש מנוישטט (סי' רכב) מובא: "אמר מהר"ש ז"ל שכתב האשירי שביומיהן היו רגילין לאחר ג' חדשים או חצי שנה אחר שנקבר המת היו עושין הספד עליו, ובזה מיירי שאין לספוד תוך ל' קודם הרגל", ע"כ. וכעין זה כתב בעל פירוש מסכת משקין וז"ל: "לא יעורר על מתו – לא יזכיר מת שמת מזמן גדול אגב מת שמת עכשיו", עכ"ל.

1. יש להעיר שהמנהג הוא שבחודש ניסן אין מספידים אפילו מת חדש (ראב"ן סוף מ"ק, עמ' תריח בהנד"מ; רוקח סי' רמה; מנהגים דבי מהר"ם ערך תחינה; טוש"ע או"ח סי' תכט ס"ב).
2. אך בביאורו לגמרא (ח' ע"א ד"ה קא עביד בחינם) הביא את דברי הירושלמי. ויעוין בדברי המהדיר (הערה 98).
3. אם הראשונים היו כותבים את דבריהם רק ביחס לעירור, היה ניתן ליישב שהירושלמי התייחס רק להספד ולא לעירור. אך מבואר בדבריהם שגם לגבי הספד הם אוסרים במת חדש.
4. ואמנם בהל' יו"ט (פ"ו הכ"ד) סתם ולא חילק בין מת חדש לישן. ודבריו עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר.

הכרעת הראשונים שדין המשנה נוהג גם בזמן הזה

והרי"ץ גיאת (הל' חוה"מ עמ' קעח) כתב וז"ל: "ורב ושמואל הלכה כרב באיסורי, וכיון דטעמא דמילתא משום עליית הרגל הוא, האידינא שרי", עכ"ל. והרמב"ן (תורת האדם עמ' צ) הביא דבריו וכתב וז"ל: "וקשה לי, אם כן לימא נמי איכא בינייהו בזמן הזה⁵. אלא משנה חתוכה⁶ שנינו בכל מקום, אי משום שכל דבר שבמנין אע"פ שבטל הדבר לא בטלה גזרה עד שיהא שם מנין אחר להתירו, אי משום דלאו דווקא משום עליית רגל אלא נמי שביתת הרגל, שאדם מכנס ממונו לצרכי הרגל ואתי לאיבטולי ממצוה, הילכך גזרה לכל זמן ובכל מקום היתה", עכ"ל. וכן כתב הריטב"א (ח' ע"ב ד"ה איכא). ולקביעת הרמב"ן שהאיסור נוהג גם בזמן הזה מצטרפים גם כל הראשונים שפסקו כשמואל, הלא המה הרמב"ם (פ"ו הכ"ד והל' אבל שם), הסמ"ג (ל"ת סי' עה, עמ' שיג בהנד"מ), הרא"ש (שם), ההשלמה (ח' ע"א), המאורות (ח' ע"א), המאירי (ח' ע"א ד"ה ולא יספידנו) והנמו"י (ג' ע"א בדפי הרי"ף ד"ה וקי"ל כשמואל), וכדמסברו לה המ"מ (הל' י"ט שם) והכס"מ (הל' אבל שם) שהלכה כשמואל משום שהירושלמי סבר כוותיה⁷. והרמב"ן והרא"ש וההשלמה והנמו"י אף כתבו כן בשם

5. הר"ן (ח' ע"ב ד"ה דקא עבדי) השיב על דברי הרמב"ן הללו וז"ל: "ואינה קושיא בעיני, דאם כן לימא נמי איכא ביניהו דידע הוא להספיד דלרב שרי ולשמואל אסור, אלא חדא מיניהו נקט", עכ"ל. ונראה שהרמב"ן לא אבה בתירוץ זה משום שאם היתה נפק"מ לכל קיומו של האיסור בזמן הגלות, היא היתה בסיסית כל כך ומחויבת להיאמר, ולא דמי לנפק"מ שמעלה הר"ן שהיא בסך הכל אחת מתוך כמה אפשרויות קיימות ואינה מוכרחת להיאמר. ועוד, שאם טעמו של רב הוא משום הרגל, אז פשוט שהנפק"מ הבסיסית והמתבקשת היא כשטעמו היסודי אינו שייך.

ובהערות יצחק ירגן על הרי"ץ גיאת (שם הערה צה) ציין לדברי התוס' (ב"ב ה' ע"ב ד"ה ואפילו, וראה גם ב"ב לג ע"א ד"ה הקדישו) והרשב"א (גיטין סג ע"ב ד"ה אמר רב אין האשה) שכתבו שאין לדייק מכך שלא נאמר איכא ביניהו על דבר מסוים, דבהרבה מקומות לא הובאה אלא השלכה אחת של המחלוקת על אף שיש עוד השלכות (ויעוין בזה באריכות ביד מלאכי, כללי התלמוד כלל קמח), ויישב בזה את קושיית הרמב"ן. ויש לציין שהרמב"ן עצמו (גיטין שם ד"ה הוה עובדא) כתב כדברי הרשב"א. ונראה שהסיבה שלא ראה זאת כתירוץ לקושייתו על הרי"ץ גיאת היא שעדיין הגמרא אמורה לציין את ההשלכה היותר בולטת ומשמעותית, גם אם אין היא מציינת את כל ההשלכות.

6. דהיינו הלכה פסוקה ומוגדרת בלי חילוקים. ראה כעין זה במלחמות ה' (סנהדרין ז' ע"א בדפי הרי"ף ד"ה אמר), בספר הזכות (גיטין כו סע"א בדפי הרי"ף) ובחידושי הר"ן (סנהדרין כז ע"ב ד"ה מתניתין).

7. ויש להעיר שהרדב"ז (הל' אבל שם) כתב שהרמב"ם פסק כשמואל "לפי שהוא טעם כללי בין שיש שם עליה לרגל ובין אין שם", עכ"ל. ולכאורה לא מובן מדוע העובדה שהוא טעם כללי

הראב"ד. והמרדכי (סי' תתמב) כתב בביאור דברי הירושלמי וז"ל: "וטעמא דלא שייך זכרון צער במת בחדש, דבלאו הכי זכור הוא", עכ"ל. ומיניה וביה נראה שגם הוא מכריע כשמואל. ולפי כל הראשונים הללו נראה שהאיסור חל גם בזמן הזה. והרשב"א (ש"ת ח"א סי' קמ) נשאל מדוע נקבע במשנה פרק הזמן של שלושים יום, והשיב וז"ל: "דכל שלושים לפני המועד אדם טורח לאסוף ולכנוס לצורך המועד אבל לא קודם לכן", עכ"ל. ומלשון "לצורך המועד" נראה שסבר כטעמו השני של הרמב"ן שאין הגזירה משום העליה לרגל דווקא אלא גם משום שמחת הרגל, ולכן האיסור נוהג גם בזמן הזה גם לשיטת רב, שכמותה הוא פוסק. ואף הר"ן (ח' ע"ב ד"ה דקא עבדי) קיבל את שיטת הרמב"ן, הן לגבי הפסיקה כרב הן לגבי העמדת האיסור בזמן הזה. וכן נראה מפשטות דברי הטוש"ע (אר"ח סי' תקמז ס"ג ויר"ד סי' שמז ס"א) שדין זה נוהג גם בזמן הזה, שהרי הביאוהו להלכה ללא הסתייגות, והרי אין דרכם להביא דינים שלא נוהגים כיום. אמנם הר"י אלמדארי (ח' ע"ב ד"ה ריב"ג) הביא בשתיקה את דברי הר"ן גיאת.

ביאור שיטת רש"י וסיעתו לפי זה

ולפי זה מבואר מדוע חרגו רש"י ורבינו ירוחם וסיעתם מדברי הירושלמי ופירשו שמדובר על מת חדש, שדבריהם אמורים אליבא דרב, וכדמשמע ממה שכתבו שהאיסור הוא לשכור ספדן ולא להספיד בעלמא. ונראה שהבינו כדעת הראב"ד וסיעתו שדברי הירושלמי אינם מתאימים לדעת רב. וכן כתבו להדיא המכתם (ח' ע"א ד"ה ולא יספידנו) והריטב"א (שם) שדברי הירושלמי מסייעים לשיטת שמואל⁸. ואולם יש לציין כי הר"ד (פסקים, ח' ע"א) והרי"א⁹ (פ"א ה"ד אות ג) פסקו כשמואל בלי להזכיר את הירושלמי כראיה לפסיקה זו, ואולי יש ללמוד מזה שלא ראו בירושלמי סתירה לדברי רב.

מחלוקת הראשונים בגדר "תוך שלושים יום"

והרמב"ם (הל' אבל שם) כתב וז"ל: "במה דברים אמורים, במת ישן, אבל אם מת בתוך שלושים יום סמוך לחג, מעוררת", עכ"ל. ומבואר בדבריו שגדר מת חדש

גורמת לכך שיש לפסוק הלכה כמותו נגד הכלל דהלכה כרב באיסורים. ובאמת בתשובה (ח"ג סי' תקנז) כתב הרדב"ז כדברי המ"מ והכס"מ.

8. אך שניהם פסקו כרב, משום שהבינו שהלכה כוותיה משמואל אפילו כשהירושלמי מסייע לשמואל.

הוא שמת "בתוך שלושים יום סמוך לחג". וברור שדווקא על מי שמת בתוך ל' יום סמוך לרגל יש לומר שאינו נשכח ברגל, ולא על מי שמת למעלה משלושים יום קודם לרגל. וכן כתב ההשלמה (שם), ויובאו דבריו להלן. וכן פסקו הטוש"ע (או"ח שם וי"ד שם). ואולם לשון הירושלמי היא: "חדש בתוך שלשים יום, ישן לאחר שלשים יום", ואם כדבריהם היה לירושלמי לומר שישן הוא קודם שלושים יום, ולא לאחר שלושים יום, דהא שלושים היום נמדדים מהמועד. ולכאורה מפורש בירושלמי ששלושים היום נמדדים מהמיתה (או הקבורה), וכל שלא עברו שלושים יום מפטירתו, הריהו בכלל מת חדש. ונפק"מ למי שמת למעלה משלושים ימים קודם הרגל אך עדיין לא מלאו שלושים מפטירתו, שלכאורה לפי הרמב"ם הוא מת ישן ולפי הירושלמי הוא כמת חדש.

ובאמת הרמב"ן (שם) כתב וז"ל: "אבל כמדומה בעיני שמת חדש בתוך שלשים לדברי הכל מותר לפי שאין אדם מתיאש מהספדו, ואם בא לכנס מעות לרגל או לענין אחר, שכר הספדו הוא מקצה⁹ מהן. ועוד, כל שלשים בכלל הספד של שעת מיתה הוא, ובאותו שכר הוא נספד. ומי שמת לו מת, ודאי שמספידין אותו אפילו בערב הרגל לדברי הכל. ואם כינס מעות ואירע בו דבר, יכנס אחרים ויעלה למצותו. מה שאין כן במת ישן שנתיאשו מהספדו, והאשה שדעתה קלה הספידתו והוציאה בו¹⁰ ממון שלא מדעת", עכ"ל. ומבואר בדבריו ששלושים היום נמדדים מהמיתה ולא מהמועד. ובהמשך דבריו כתב זאת יותר להדיא: "אלא כל שלשים יום למיתתו אינו בכלל גזירה, וכהספד דשעת מיתה דמי", עכ"ל.

יחס הרמב"ם לדברי הירושלמי

ובדעת הרמב"ם וסיעתו נראה שפירוש "לאחר" הוא שהמועד יחול לאחר שלושים יום מפטירתו של המת, ולכן המת מוגדר כמת ישן. ופירוש זה מתיישב היטב בלשון המשנה, ואף בירושלמי יש אפשרות להבין שהגדרת חדש וישן אינה ביחס לפטירת המת אלא ביחס למועד. ובאמת יש דוחק מסוים בהבנת הרמב"ן שהירושלמי דן על גדר חדש של "שלושים יום" שאינו ביאור לגדר "שלושים יום" שנזכרו במשנה, דהא המשנה התייחס לרגל והירושלמי התייחס למת. ועכ"פ

9. בנד"מ: מקצת.

10. בנד"מ: בה.

פשטות לשון הירושלמי מתיישבת יותר בנוח לדברי הרמב"ן. ואולי הבין הרמב"ם שמכיון שמפשט המשנה נראה ששלושים היום נמדדים מהמועד והבבלי לא העיר על כך, הרי שהוא חלוק על הירושלמי. ולכן על אף שקיבל דברי הירושלמי בעניין ההכרעה כשמואל ובעניין החילוק בין מת חדש לישן, לא קיבלם לגבי הגדרת שלושים היום. ויש לציין שברוב כתבי היד של הגמרא לא ברור שהמחלוקת היא בין רב לשמואל, אלא המחלוקת היא בין "רב כהנא ואמרי לה רב יהודה אמר רב" לשמואל¹¹, וזו סיבה נוספת להכריע כשמואל, "דלגבי רב כהנא הלכתא כשמואל, דרבן של כל בני הגולה הוא"¹². וכבר עמד בזה הרא"ש (שם). ועכ"פ עדיין צריכים אנו לירושלמי כמקור לחילוק בין מת חדש לישן, ואם כן, לכאורה קשה על הרמב"ם שקיבל את חילוק הירושלמי אך ניסח אותו בשונה מהירושלמי בגלל סתימת הבבלי, דהא הבבלי לא ירד כלל לחילוק זה. ומלבד זאת, המושגים חדש וישן מתבארים יפה לפי דרכו של הרמב"ן, בעוד שלשיטת הרמב"ם גם אותם יש לפרש ביחס למועד ולא ביחס לאדם המספיד, וזה לכאורה דוחק¹³. וכבר הקשה כן בשו"ת בית אפרים (בתשובה שנדפסה בסוף חלק י"ד לאחר סי' עז, ד"ה וממוצא).

הוכחת הבית אפרים שהראב"ד והרא"ש והנמוקי יוסף נוקטים כשיטת הרמב"ן

והבית אפרים (שם ד"ה ואחרי וד"ה ולענ"ד, ה"ד בפת"ש י"ד שם סק"א) כתב שהראב"ד והרא"ש והנמו"י סבורים כרמב"ן בעניין הגדרת שלושים היום, והוכיח זאת מכך שהרמב"ן בדבריו מתייחס לדברי הראב"ד ואינו מעיר עליו כלום בעניין הגדרת שלושים יום. ולשון הראב"ד כפי שהובאה ברא"ש ובנמו"י היא: "וקי"ל כשמואל, דגרס בירושלמי לא יעורר על מתו, איזהו העירור מזכירו בין המתים. לא יספידנו קודם לרגל ל' יום, זה העושה לו הספד בפני עצמו. הדא

11. וכן ברמב"ן (תורת האדם עמ' צ) וברא"ש ובר"ף כתי"י נ"י. ובר"ף ד"ק וכן בר"ף שלפנינו הובאו הדברים בשם רב כהנא ולא נזכר שמו של רב.

12. לשון הרדב"ז (ח"ג סי' תקנז).

13. השש"כ (פס"ה הערה רצז) הקשה עוד וז"ל: "ולכאורה יש לדון, דאם מת לו מת יום אחד לפני פורים כי אז ביום שאחרי פורים שהם ימי בכי כבר יהיה אסור בהספד, ואילו אם מת לו מת אחרי פורים יהיה מותר להספידו עד ממש לפני פסח... וצ"ע, עכ"ל. אך נראה שיש ליישב, דכל מידות חכמים כך הן, ובארבעים סאה הוא טובל בארבעים סאה חסר קורטוב אינו יכול לטבול (ר"ה יג ע"א).

דתימא בישן אבל בחדש מותר. איזהו חדש, תוך שלשים יום. ישן, אחר שלשים יום. כלומר, אם מת לו מת בתוך שלשים יום אפילו ערב הרגל מותר לסופדו כדרכו, מפני שהמירות כבד הוא בלבו על מיתת המת ואין בו תוספת מפני ההספד מזה נראה דמפני צער המועד הוא כשמואל, "עכ"ל הרא"ש בשם הראב"ד. והרמב"ן הביא את דברי הראב"ד ולא העיר עליהם, ומכך הסיק הבית אפרים (ד"ה ונראה) ש"נראה ברור דהרמב"ן מפרש מה שכתב הראב"ד אפילו ערב הרגל לא קאי אשלפניו לומר אם מת תוך שלושים לרגל ואפילו ערב הרגל, אלא אדבתריה קאי, אפילו ערב הרגל מותר להספידו. והכי קאמר: אם מת לו מת תוך שלושים יום של שעת ההספד, אפילו ערב הרגל, מותר להספידו אם ערב הרגל הוא עדיין תוך שלושים למיתתו, אף על פי שברגל עצמו ישלמו השלושים יום גם כן מותר, "עכ"ל. ובהמשך דבריו (ד"ה ולפי) כתב שכך יש לומר גם בדעת הרא"ש והנמו"י שהביאו את דברי הראב"ד.

לכאורה נראה שאין הכרח להבין כך בראב"ד

אמנם נראה שאף שאפשר לפרש את דברי הראב"ד הללו כשיטת הרמב"ן וכפי שהסביר הבית אפרים, אין הכרח לפרש כך, וניתן לפרש דבריו גם כשיטת הרמב"ם. וממילא אין לדייק דבר גם מדברי הרמב"ן, שהרי כל עוד לא מפורש בראב"ד שלא כדבריו, אין לו מה להקשות עליו. ונמצא שאין ללמוד מכך בהכרח שהוא הבין שהראב"ד מודה לדבריו. ובאמת יש להקשות לכאורה על הבית אפרים, שהרי דברי הראב"ד מונחים לפנינו ואנו רואים בבירור שהוא לא כותב ששלושים היום נמדדים מהמיתה, וכיצד נניח את דבריו הכתובים ונלמד מה שיטתו רק מכך שהרמב"ן לא הקשה? וצ"ע.

והדבר אף מוכח מדברי ההשלמה, שכאמור נקט בזה כשיטת הרמב"ם וז"ל: "ולפום האי טעמא דוקא כשמת לו קודם הרגל ל' יום הוא שאסור להספידו תוך ל' יום קודם לרגל מפני שלא היה ההספד היה משתכח ממנו ברגל וההספד הוא שגורם לו שלא ישתכח ברגל, אבל אם מת לו מת תוך ל' יום לרגל מותר להספידו בחנם אפילו לשמואל תוך ל' יום, שאין ההספד מעלהו ומותר, דבלאו ההספד נמי אין משתכח ממנו ברגל, "עכ"ל. ומיד אחר כך הביא וקיבל את דברי הראב"ד הנ"ל. ובאותו אופן שדייק הבית אפרים מסתימת הרמב"ן שדעת הראב"ד כדעתו, יש ללמוד מסתימת ההשלמה שדעת הראב"ד כדעתו, שהרי גם הוא לא העיר דבר על דברי הראב"ד. והרי דעותיהם הפוכות, ועל כרחנו שאין ללמוד לא לכאן ולא לכאן,

ואין הכרע בדעת הראב"ד בזה. וכבר צוין לעיל (עמ' רפא) כי ספר ההשלמה על מועד קטן לא היה מצוי לפני האחרונים.

לפי הצעת הבית אפרים גם הרמב"ם מסכים לשיטת הרמב"ן

ובהמשך דבריו (ד"ה ואפשר) הציע הבית אפרים לומר שגם הרמב"ם מודה לרמב"ן, ובמה שכתב "מת ישן" התכוון למת שעברו שלושים יום מפטירתו. וכתב שכוונת הרמב"ם לא היתה להנגיד בין מת ישן למת שנפטר בתוך שלושים יום לרגל, "אלא לרבותא קמ"ל, דאע"פ שגם מיתתו היה תוך שלושים לחג ואם כן סלקא דעתך דבכה"ג ההספד יש בו תוספת מרירות ומחמת זה יזכור ימי האבל בימי השמחה, קמ"ל כיון דבשעת ההספד כבר המרירות בלבו, אינו מוסיף מחמת ההספד, והוא הדין היכא שברגל כבר כלו השלושים יום. ועיקר הכל תלוי בשלושים של שעת מיתה", עכ"ל.

מדברי הרמב"ם נראה שהוא חלוק על הרמב"ן

אמנם נראה לכאורה שקשה לומר כן בדעת הרמב"ם. ראשית, אם לכך התכוון הרמב"ם, נמצא שהוא ויתר על הדין העיקרי והיסודי שהיה לו לכתוב, רק בשביל להשמיע רבותא מסוימת.

שנית, דרך הרמב"ם להעתיק את דברי חז"ל כלשונם, ודחוק לומר שהשיעור של שלושים יום נזכר בירושלמי במשמעות שונה מזו שברמב"ם, שבירושלמי שיעור זה הוא הזמן שעבר ממותת המת עד להספד, וכהבנת הרמב"ן הנ"ל (שלפי הבית אפרים גם הרמב"ם מודה לה), ואילו ברמב"ם הכוונה לזמן שבין המיתה לרגל. ומיניה וביה גדל גם הקושי הראשון, דנמצא שהדין היסודי שהשמיט הרמב"ם נאמר להדיא בירושלמי והוא מוסכם על הרמב"ם, ולפי זה לא מובן כלל מדוע השמיטו ולא כתב שכל שלא מלאו שלושים יום לפטירתו, מותר להספידו אף בשלושים היום שקודם לרגל. ועכ"פ בסוף תשובתו נקט הבית אפרים שלמעשה אין לסמוך על הרמב"ן נגד הכרעת השו"ע אלא רק בשעת דוחק גדול.

הרדב"ז מצדד להקל כרמב"ן אפילו בהספד בשכר

והרדב"ז (שו"ת ח"א סי' נד) כתב וז"ל: "והנכון דמנקט מלתא מציעתא עדיף שהוא כעין פשרה בין שתי הסברות, שאם המת הוא ישן אין מעוררין עליו

כשמואל, ואם המת הוא חדש, כלומר בתוך ל' יום למיתתו, מותר לעורר עליו כרב. ולזה דעתי נוטה, לצרף סברת רב עם מה שכתב הרמב"ן ז"ל. ואם תאמר הניחא היכא דעביד בחנם, אבל דעביד בשכר אפילו למאן דפסיק כרב איכא למיחש שמא קבץ מעות להוצאת הרגל ונמצא מתבטל משמחת הרגלים, תדע דלא שאני לן בין היכא דאיכא עולי רגלים להשתא מדלא קאמר תלמודא איכא בינייהו האידנא, לרב לא חיישינן ולשמואל חיישינן. ויש לומר דמעולם לא ראינו מי שנמנע משמחת הרגל בשביל שכר הספדנים, כי לעולם מקצה מעות הספדנים. ואם אין לו, מוכר ממה שהניח המת. והנלע"ד כתבת", עכ"ל. ונראה שהרדב"ז נקט כשיטה שבטל טעם בטלה תקנה, ולכן התיר מספד אפילו בתשלום מכוח הפסיקה כרב, שהרי לשמואל היה הדבר נאסר במציאות כזו משום הפגיעה בשמחת הרגל. ואולם בביאורו על הרמב"ם (הל' ממרים פ"ב ה"ב סד"ה היה גדול) נקט הרדב"ז שאין אומרים בטל טעם בטלה תקנה. ואולי דבריו שם נכתבו רק בדעת הרמב"ם, אך הוא עצמו לא ברירא ליה מילתא, וכפי שכתבו התוס' (ברכות נג ע"ב ד"ה והייתם) ועוד ראשונים שלא נהגו במים אחרונים בגלל שבטל טעם התקנה. ובאמת הוא אינו סומך בכל כוחו על התבטלות הטעם, אלא מצרפה לדעת הרמב"ן. אך עדיין קצת קשה שכתב שהוא מצרף את סברת רב לדעת הרמב"ן, ומיד אחר כך היקל אף ללא צירוף זה.

סתירה בדברי הרדב"ז

ויש לציין כי במקום אחר (ש"ת ח"ג סי' תקנז) פסק הרדב"ז להחמיר בזה כדעת הרמב"ם ואפילו בהספד בחינם, וז"ל: "ואפילו לדעת הרמב"ן ז"ל יש לנו לפסוק כהרמב"ם דאתריה דמר הוא... הלכך בנידון דידן, אם הוא בתוך שלשים לרגל והוא לאחר ז' למיתתו אסור, לא שנא בשכר לא שנא בחנם", עכ"ל. ולכאורה דבריו סתרי אהדדי. וצ"ע.

ב. תוקף האיסור כשאינו גורם למיעוט בשמחת המועד

חילוק הכס"מ בין הספד המעורר בכי להספד שאינו מעורר בכי והשלכתו לימינו והב"י (אר"ח סי' תקמז אות ה, ובכס"מ הל' אבל שם) כתב וז"ל: "ונראה לי שלא נאמרו דברים הללו אלא לפי מנהגם שהיו הולכים להספיד מתיהם באמצע השנה או אחר

תום השנה לעורר בכי ויללה, שאותו העצבון והצער אינו נשכח מלבו עד שלשים יום, אבל מה שנוהגים בזמן הזה שבתשלום השנה סופדים את המת ומזכירים נשמתו, אף לדברי שמואל שרי, דאין זה עירור שלא ישכח מן הלב שלשים יום, אדרבא דעתם להפסיק על ידי כך אבלותם, שהרי קודם לכן לובשים שחורים ואחר כך מסירים אותם ולובשים מחלצות¹⁴, עכ"ל. וכן פסק בשו"ע (שם ובי"ד שם ס"ג). ולפי דבריו היה מקום לומר שכיום שנתקשו הלבבות והתרבו המאורעות, ומידע על אסונות מגיע במהירות לכל אוזן וכבר אין הלב מתרגש כל כך, יהיה מותר להספיד מת ישן תוך שלושים לרגל אפילו בהספד גמור, משום שהדבר משתכח מן הלב תוך זמן קצר ביותר, ואינו פוגע בשמחת הרגל. ובפרט נראה להקל בזה לפי מה שכתב המשנ"ב (שם סק"ב) שטעם האיסור להספיד הוא משום ש"אי יספידו פחות משלושים יום לפני הרגל יבוא על ידי זה לבכות ולהצטער ברגל", עכ"ל, שהרי בזמננו מציאות של בכיה בגלל הספד שהיה לפני שלושים יום היא נדירה מאוד. ומלבד זאת יש להעיר שמבואר בגמרא (כו"ט) ובפוסקים (רמב"ם הל' אבל פ"א ה"ג, שו"ע י"ד סי' שצד ס"א, וראה רמב"ן דברים יד, ב) שאין להספיד אחר שבעה. ונראה מזה שהטעם שנהגו היתר באזכרות הללו הוא שאין הן בכלל הספד, בגלל שאין עוסקים בבכי וצער אלא בלימוד ממעשי הנפטר ובעילוי נשמתו.

ביאור דבריו לאור ההנחה שגם כשבטל הטעם לא בטלה תקנה

וכאמור, הפוסקים נחלקו האם תקנה שבטל טעמה נשארת בתוקף או לא. הרמב"ם (הל' ממרים פ"ב ה"ב) החמיר בזה וכתב שאי אפשר לבטל את התקנה אלא אם כן בית הדין המבטל גדול בחכמה ובמניין מבית הדין שתיקן, ואילו הרא"ש (שו"ת כלל ב' סי' ח) כתב שבמקום "שטעם האיסור ידוע, אם נתבטל הטעם בטל האיסור ממילא". ומדברי מרן בכמה מקומות (שו"ע א"ח סי' רסט ס"א, ח"מ סי' תט ס"א, ועוד; וראה ב"י סי' שלט ס"ג) משמע שהיקל בתקנות שבטל טעמן, לפחות במקרים שהטעם ידוע לכל. וכן מבואר בתורת חסד (א"ח סי' יז אות ו) שבמקום שהטעם ידוע לכל והוא בטל, דעת השו"ע שיש להקל. וכן הסכים בשו"ת יביע אומר (ח"ג ח"מ סי' ז' אות א)¹⁴. ולפי האמור שהאזכרות אינן בכלל הספד, ניתן לבאר את הדברים גם אם ננקוט שבטל טעם לא בטל תקנה אף כשהטעם ידוע.

14. ויעוין עוד באריכות בארצות החיים (סי' ט' סקמ"א) שהבין בדעת השו"ע והרמ"א שתמיד אומרים בטל טעם בטל תקנה, ואפילו כשאין הטעם ידוע לכל.

הפוסקים לא קיבלו השלכה זו אך העידו על מנהג להקל

ואולם בשו"ת לבושי מרדכי (י"ד ח"ב סי' קמ) אסר להספיד ולהקים מצבה שלוש יום קודם לרגל משום שאי אפשר להקמת מצבה ללא הספד, והמנחת יצחק (ח"ג סי' נא) הביא דבריו והסכים להם. וכעין זה כתב השולחן גבוה (סי' תקמז סק"ט) וז"ל: "ואם כן מנהגינו שנהגו שאחר ח' חדשים לבחור וט' לזקן להספידו ולהזכיר נשמתו ואפילו הכי אינו מפסיק אבלות, שהרי אומרים קדיש עד י"א חדשים ואין לובשים לבנים עד י"ב חדש, נראה ודאי דאסור להספידו בכה"ג קודם לרגל ל' יום, אלא שכבר נהגו כן להספידו אפילו ערב הרגל ואפילו יבוא אליהו ז"ל לבטל המנהג אין שומעין לו. ואין להם על [מה] שיסמוכו", עכ"ל.

ולכאורה היה מקום לומר שאם ההספד אינו כרוך בבכי וביללות אין הוא בכלל האיסור, ואף אם האבלות לא מפסיקה. ובדברי מרן מפורש לכאורה שהפסקת האבלות אינה סיבת ההיתר, אלא רק חיזוק לסיבת ההיתר. ולפי זה יש ללמד זכות על המנהג. ומנהג זה נזכר גם בשעה"צ (סי' תקמז סק"ו), שהביא את דברי הפ"ג והעיר וז"ל: "וכמדומה שגם בזה נוהגין העולם להקל לילך תמיד אף לפני הרגלים", עכ"ל. ולפי המתבאר מיושב היטב מנהג זה. ובמשמרת מועד (פט"ו סל"ד ובהערה יב) היקל למעשה באזכרות שבזמננו וכתב שכן המנהג.

מדברי השבות יעקב נראה שהבין כפי שהתבאר

ובשו"ת שבות יעקב (ח"ב סי' כה) כתב וז"ל: "ועל דבר שהיה פלפול בין בעלי תריסין אי שפיר עבדי שהספידו לחכם תוך שלוש יום לרגל, הנה באמת גמרא ארוכה היא במועד קטן דף ח' ע"א לא יעורר אדם על ולא יספידו קודם לרגל שלשים יום, ופליגא בטעמא דמלתא רב ושמואל והפוסקים פסקו לחומרא דאפילו בחנם אסור כמבואר באו"ח סי' תקמ"ז ובי"ד סי' שמ"ז, מכל מקום נראה לי דבין לרב ובין לשמואל, דוקא על מתו דמריר לבו טובא ויש חושש לרב שיוצא כל ממונו מה שהכין לכבוד הרגל ולשמואל לפי שאין המת משתכח מן הלב ואתי למספד ברגל, אבל אם אינו מתו רק שמשפידו בשביל כבוד תורתו, אינו מתעורר ההספד בלבו כל כך ולא חיישינן. ועוד י"ל דכבוד תורה דוחה כבוד הרגל בכל ענין, כי אין מועד בפני חכם. וכדי שלא להוציאך חלק אביא לך ראייה ברורה ממה שכתב הטור עצמו בי"ד סוף סימן שמ"ד והוא מתורת האדם (עמ' פח) וז"ל חכם ואלוף וגאון מכניסין אותו לבית המדרש וכו', ולזמן ישיבה סופדין אותו כל ישראל הקרובים והרחוקים לפי כבודו בחדש אדר ואלול. וכתב הב"י שם: בחדש אדר ואלול, מנהגם היו להקבץ

רוב עם מִישראל בב' חדשים אלו לשמוע דיני פסח באדר ודיני ר"ה ויום הכיפורים וסוכות באלול וזה שבת כלה, ובאותו קיבוץ מספידין אותם עכ"ל. הרי להדיא דמותר להספיד לחכם וגאון קודם לרגל תוך ל' ואין כאן בית מיחוש, עכ"ל. ולכאורה יש לתמוה על כך שהשבות יעקב לא הזכיר את ההלכה הפסוקה (מ"ק כז ע"ב, רמב"ם הל' יו"ט פ"ו הכ"ב והל' אבל פ"א ה"ה, שו"ע יו"ד סי' תא ס"ה) שמספידים תלמיד חכם אפילו בתוך הרגל, וכל שכן שמספידים אותו לפני הרגל, ורק רמז להלכה פשוטה זו במה שכתב שאין מועד בפני חכם. ונראה שהשמיטה בגלל שנקט כמג"א (או"ח סי' תקמז סק"ח; על פי תשובת מהר"י וייל סי' קסג בשם האגודה חולין יח ע"א) שבזמן הזה אין לנו תלמיד חכם¹⁵. ועכ"פ נראה שגם דבריו מושתתים על היסוד שהתבאר, שלא נאסר אלא מספד הממעיט בשמחת הרגל. ואין הדבר תלוי בכך שמספדו הופך למחול וליום לבישת לבנים, אלא בכל גווני יש להקל. וכבר כתב הפת"ש (יו"ד סי' שמז סוסק"א) שהשבוי"י כתב את הטעם דכבוד תורה רק כסניף בעלמא ועיקר היתרו הוא משום שהצער מועט ואינו ממעיט בשמחת המועד.

הרדב"ז אינו מקבל את חילוק הב"י

ויש להעיר כי הרדב"ז בתשובתו (ח"א שם) כתב וז"ל: "ובספר בית יוסף תמצא שהתיר אפילו במת ישן עיין שם, והנכון דמנקט מלתא מציעתא עדיף וכו', עכ"ל. ומבואר שדבריו הנ"ל נכתבו בתגובה לדברי הב"י, והוא ס"ל שהעובדה שהצער נשכח אינה סיבה להקל. ונראה שהבין שאף התכנסות כזו נאסרה, משום שסוף סוף לא נפקא מכלל הספד שנאסר בגמרא. ולכאורה הדברים סותרים למה שהתבאר לעיל בדעתו בעניין תקנה שטעמה בטל, וצ"ע.

15. וכן כתבו הברכ"י (יו"ד סי' תא סק"א) והבאה"ל (סי' תקמז ד"ה שמותר). אולם האליה רבה (סי' תכ סק"ב) חלק על המג"א, ואף הפמ"ג (א"א או"ח סי' תקמז סק"ח, וכע"ז במשב"ז שם סק"ד) כתב שדברי המג"א צ"ע. ובחזון עובדיה (ברכות עמ' תה-תי, אבלות ח"א עמ' רפח-רצ וח"ג עמ' קלג-קלד) כתב שגם בזמננו יש דין ת"ח, ושכן דעת רוב האחרונים. וצ"ע לשער שלמה (זוראפה, סי' קלה ד"ה ומה שדחה) שלמד מפשטות הטור והשו"ע שהם חלוקים על המג"א, שהרי דרכם להביא רק דינים שנוהגים בזה"ז. והחזו"ע כתב שממה שכתב השבות יעקב שכבוד התורה דוחה כבוד הרגל בכל עניין נראה שהוא חלוק על המג"א, ובשונה מהמתבאר. ויעוין בשו"ת ישא יוסף (או"ח סי' קיג) שהעיד על הגר"ש אלישיב שהתיר להספיד את הגרש"ז ברוידא שנפטר בחוה"מ פסח תש"ס.

חילוק בין משפחת הנפטר לאנשים אחרים

ובחכמת אדם (כלל קנה ס"ט) כתב וז"ל: "ונראה לי דדוקא על מתו אסור, אבל אדם אחר שאינו קרובו מותר להספידו בתוך שלושים יום, אלא שהאבלים אסורים לכנוס להספד, דהכי דייק הגמרא בשבת דף ק"ה עמוד ב' דקתני הקורע על מתו ומשני מת דעלמא ופריך והא מתו קתני (וכן בברכות דף י"ח עמוד א' דפריך מתו אין אבל משמרו לא)", עכ"ל. ובגשר החיים (ח"א פ"ג אות ו) כתב שכן "הסכימו האחרונים" ולא ציין את מקורו. ואולם הפמ"ג (משב"ז סי' תקמז וסק"ד) כתב שלא כחכמת אדם. וכן הוכיח החזו"ע (אבלות ח"א עמ' רצד) מדברי הבית אפרים (שם בסוף התשובה ד"ה והנה) שכתב שיש להתיר הספד קודם הרגל "במקום שיש חובת היום וצורך השעה שמת גדול הדור שמוטל על כל הת"ח להספידו", ואי איתא לסברת החכמת אדם, הוה ליה להתיר אף בכל אדם. ובאמת נראה לכאורה שקשה לחדש היתר כזה אחר שהגמרא והראשונים סתמו לאסור בכל עניין.

ג. הספד על ידי האבל עצמו בהלוויה הנערכת במועד

הספד ברגל נאסר אפילו בשעת הקבורה

ומכך שנאסר להספיד אפילו שלושים יום קודם לרגל, יש ללמוד בק"ו שאסור להספיד ברגל. ויתירה מזו, במועד נאסר להניח את מיטת המת ברחוב כדי שלא להרגיל את ההספד (כז ע"א), ובגמרא (שם ע"ב) נאמר: "אמר רב פפא: אין מועד בפני תלמיד חכם, וכל שכן חנוכה ופורים. והני מילי בפניו, אבל שלא בפניו לא. איני? והא רב כהנא ספדיה לרב זביד מנהרדעא בפום נהרא. אמר רב פפי: יום שמועה הוה, וכפניו דמי", ע"כ. ומבואר שעצם ההספד לא הותר אלא לת"ח ובפניו, ושמע מינה שמי שאינו ת"ח אסור להספידו אפילו בפניו, ואפילו שמדובר על מת קרוב בעת קבורתו. וכן מבואר בדברי הרמב"ם (הל' אבל פ"י ה"ג) וז"ל: "אין מניחין את המטה ברחוב שלא להרגיל את הַסְפָד, שהמועד אסור בְּסִפְד ובתענית", עכ"ל. ובפשטות נראה שאין חילוק באיסור זה בין הספד הנעשה על ידי ספדן להספד הנעשה על ידי האבל עצמו.

האגרות משה מצדד להתיר לאבל עצמו להספיד אפילו בחול המועד

ואולם בשו"ת אגרות משה (או"ח ח"א סי' קסה) כתב וז"ל: "נשאלתי אם האבל עצמו מותר להספיד מתו בחוה"מ. והשבתי שלעניות דעתי נוטה להתיר, משום שהוא מחוייב בבכי שלשה ימים, ועצם הבכי מצינו שאף לאחרים התירו דנשים במועד מענות (כח ע"ב) שהוא באופן שכולן עונות, ולכן באבל עצמו המחוייב בכבודו אף לעורר אחרים שיבכו, מסתבר שיכול אף להספיד. ועדיין צ"ע לדינא", עכ"ל. ונראה שכוונתו לומר שלא נאסר בחוה"מ אלא מעשה ההספד, אך הבכיה מותרת, ואף שמיעת ההספד לא נאסרה מצד עצמה, ולכן אם גם המספיד עושה זאת בהיתר, וכגון שהוא אבל, הדבר מותר לגמרי.

מדברי הגמרא נראה שהספד נאסר אפילו לאבלים עצמם

ולכאורה יש להעיר בזה, דהא מכך שהספד נאסר במועד ואילו עניית הנשים הותרה יש ללמוד בהכרח שהיא קלה מהספד. והיינו משום שהנשים חוזרות על פזמון קבוע (ואולי אף אחיד לכל המתים) ולא מאריכות בתיאור על המת ומעשיו הטובים, או מסיבות אחרות. ואם כן, אין להביא כלל ראייה מהיתר הנשים לענות שגם השתתפות בהספד מותרת. שנית, מפשטות הגמרא נראה שכל הספד אסור ואין חילוק בין הספד ע"י ספדן להספד ע"י האבל עצמו. ואין לומר שסתם הספד הוא ע"י ספדן דווקא, דהא מצינו שאברהם ספד לשרה (בראשית כג, ב), ובת שבע אשת אוריה ספדה לבעלה (שמ"ב יא, כו), ורפרם ספד לכלתו (מגילה כח ע"ב), ומצינו במקום נוסף בגמרא (יבמות קטז ע"ב) שאישה סופדת לבעלה¹⁶. וממילא נראה שכך יש להבין בפשטות גם כאן. והרמב"ם (הל' אבל פ"א ה"ו) ניסח את איסור המספד בלשון: "לא תעורר אישה על מת שלה", וכתב הרדב"ז: "ומפני שדבר זה מצוי בנשים יותר כתב רבינו לא תעורר אשה, אף על גב דבמתניתין תנן לא יעורר אדם", עכ"ל. וברור שאין הכוונה לנשים שנשכרות להספיד, אלא לאישה

16. לשון הגמרא שם היא: "ההיא דאתיא לבי דינא דרבי יהודה, אמרי לה: ספדי בעלך, קרעי מאניך, סתרי מזייך [כדי שבית הדין יאמין לה שבעלה נפטר ויתירה להינשא]. אלפיה שיקרא? אינהו כרבנן סבירא להו [שהיא מותרת להינשא אף ללא התנהגות זו], אמרי: תעביד הכי כי היכי דלישריה", ע"כ. ושמה יש לדחות ולומר שהכוונה לאמירת דברי תוגה בעלמא ולא להספד ממש.

שמעוררת על מת "שלה" דייקא, כלשון הרמב"ם¹⁷. ודוחק לומר שהכוונה שמצוי בנשים לשכור ספדן.

מקור לאגרות משה בדברי המאירי וקשיים בדבריו

ואמנם המאירי (ח' ע"א ד"ה ולא יעורר) פירש את האמור במשנה "לא יעורר אדם על מתו" כהמשך לדברי הרישא בעניין ליקוט עצמות בתוך המועד, ולא כדבר שנאמר בחדא מחתא עם הסיפא דלא יספידו שלושים יום קודם לרגל. וכן פירש הנמו"י (ג' ע"א בדפי הר"ף ד"ה ולא יעורר וד"ה לא יעורר), ואף בהשלמה (ח' ע"א) נזכר פירוש זה. ורבינו ירוחם (נכ"ח ח"ג, רלו ע"ב) הביא פירוש זה בשם הראב"ד¹⁸. ולפי זה כתב המאירי שמי שמת לו מת במועד, מותר "לספדו בקצת מתים", אך "לא יעורר אחרים שהם מרי נפש לבכות עמו את מתיהם הישנים, שלא להרבות את ההספד", עכ"ל. ועל דרך זו פירש המאירי (שם ד"ה ולא יספידו) את האיסור להספיד, שהוא "מבנין הפעיל, ופירושו שלא ישתדל בהספדו, כלומר לא יחזר אחר ספדן לספוד לו", עכ"ל. וכעין דברי האגרות משה.

אך לכאורה זהו דוחק גדול. ראשית, מלשון "ולא יספידנו" נראה ברור לכאורה שאיסור ההספד הוא המשך ישיר של האיסור הקודם, ולא משפט חדש. שנית, בגמרא (ח' ע"א) נאמר: "מאי שנא שלשים יום? אמר רב כהנא אמר רב יהודה אמר רב: מעשה באדם אחד שכנס מעות לעלות לרגל, ובא ספדן ועמד על פתח ביתו, ונטלתן אשתו ונתנתן לו, ונמנע ולא עלה. באותה שעה אמרו: לא יעורר על מתו ולא יספידנו קודם לרגל שלשים יום", ע"כ. וכן הגירסה בכל כתבי היד. ולפי דברי המאירי קשה להבין מה השייכות של האיסור לעורר בתוך הרגל אצל אותו אדם שלא עלה לרגל. וצ"ע.

17. אמנם אליבא דאמת נראה שהסיבה שהרמב"ם נקט לשון אישה היא שהוא נמשך אחר לשון הירושלמי (מ"ק פ"א ה"ה): "תני, לא תעורר אשה לווייתה במועד", וכן כתב הקרית מלך (הל' אבל שם). ועדיין ייתכן שהברייתא עצמה בחרה להתייחס דווקא לאישה מהטעם שכתב הרדב"ז.

18. ומלשון הירושלמי שהובאה בהערה הקודמת משמע קצת כהבנה זו.